

ISSN 2181-7324

ЎЗМУ ХАБАРЛАРИ

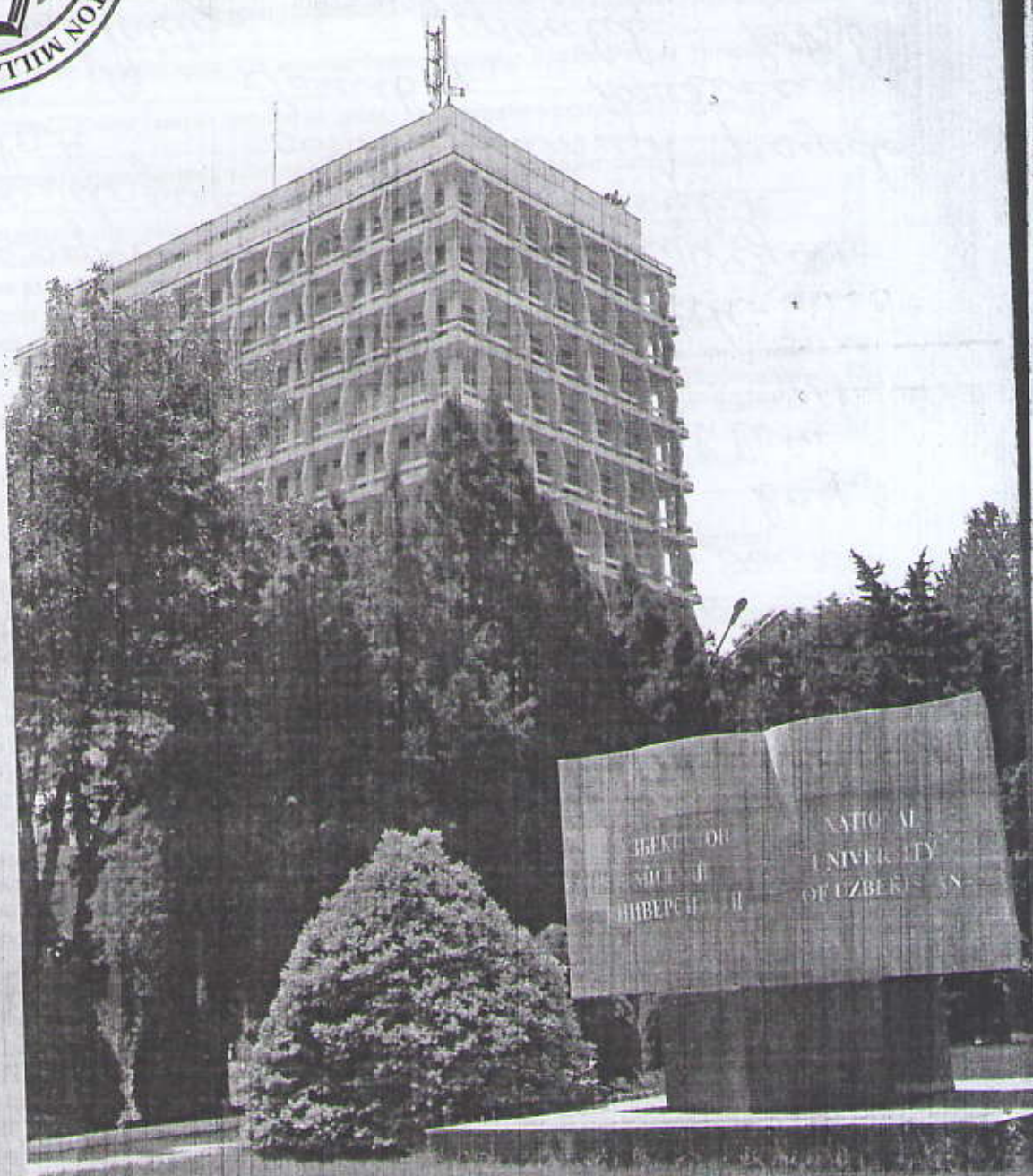
№ 1/2 ✧ 2018

*Ижтимоий-
гуманитар
фанлар
йўналиши*

*Направление
социально-
гуманитарных
наук*

*Social-
humanitarian
sciences*

ВЕСТНИК НУУЗ ✧ АСТА NUUZ

МУНДАРИЖА

Тарих

Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиё неолит даври уруг жамоалари тарихининг моддий ашёларда акс этиши	5
Алимардонов О.К. Ўзбекистон ва Вьетнам ўртасида халқ дипломатиясининг ривожланиши	9
Асланов А. Самарқанд (Афросиёб) тарихий топографиясининг ўрганилиши тарихига доир.....	13
Бегимкулова Л. Халил Султон ва Худойдод Хусайний муносабатлари В.В. Бартольд талкинида	15
Джураева Г.М. Современные тенденции сотрудничества и кооперации стран Центрально Азиатского региона со странами АСЕАН.....	18
Ёлғоров З., Ахмедов Ж., Хидиров Х. Шайбонийлар даври ҳарбий бошқаруви	23
Кадилова С.М., Шайзакова Н.С. Ўзбекистонда хотин-қизлар таълимнинг ривожланиш тарихи	26
Қурбонов Э.Э. Ўзбекистон туркман уруғи (Зомин туркманлари мисолида)	29
Исабеков Б.И. Қобунчи маданияти этник гуруҳлари Чотқол ва Курама тоғ чўққиларида.....	32
Исматуллаев Ф.О. Ўзбекистон-Германия маданий алоқаларининг ривожланиши	35
Мажидов С. Ўзбекистоннинг Италия билан ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳадаги ҳамкорлиги.....	38
Мачин Г.В. Карательная система советской власти и её специфические особенности в 30-е годы XX века	40
Мухамедов Ё.К. Чочнинг илк ўрта асрлар даври савдо-иқтисодий алоқалари.....	46
Остонов О.А. Анъанавий хунармандлар тайёрлаш усулларидаги ўзгаришлар (XX асрнинг 20-30 йилларида Зарафшон воҳаси мисолида)	49
Очиладнев Ф.Б. XVIII асрнинг иккинчи ярми-XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро-Россия ўртасида олиб борилган савдо алоқалари	52
Рашидов О.Р. Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши ва давлат идораларини маҳаллийлаштиришдаги муаммолар	56
Сайфуллаев Д.Б. Ўзбекистон дипломатиясининг ташкилий-ҳуқуқий асосларининг шаклланиши ва ривожланиши.....	60
Турсунов Н.Н. Сурхон воҳаси этнографияси ҳақида	64
Тўхтаева Р.Н. Совет ҳокимияти ўтказган пул ислохотларининг хориж адабиётларидаги таҳлили	67
Тўхтабоева Д.Э. Кичик ва ўрта шаҳарлар коммунал таъминотидаги ўзгаришлар	70
Холиқова Р.Э. XIX асрда Бухоро амирлигидаги хунармандчилик ва савдо алоқалари.....	72
Хайитов Ж.Ш. XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистонда бошоқли (донли) экинларнинг ҳосилдорлиги, нарх-навоси, ички савдоси.....	76
Чориева Д. Ўзбекистонда маданият, истироҳат боғларининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан	81
Шадманова С.Б., Ахмедова Р.М. XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистон курортлари: аҳоли ва фаолияти	84
Юсунов И.С. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Хива хонлигида алоқа хизматининг ривожланиши тарихидан.....	87

Фалсафа

Abdullayev J.M. Gaibnazarova S.E. Yoshlarda diniy ma'rifatni yuksaltirish va mafkuraviy immunitetni shakllantirishning dolzarbligi.....	90
Abdullayev A. Tabiat, jamiyat va madaniyatning koevolyutsiyasi (ijtimoiy-falsafiy tahlil)	93
Абдирахимова М. Инглиз тили дарсларида интерактив методлар асосида ёшларда ватанпарварлик ва фуқаролик тарбиясини шакллантириш	96
Абдухалилов А.А. Процессы внедрения параметров измерения эффективности государственного управления в условиях модернизации общества	98
Аминова М.М. Ҳозирги давр ёшлар тарбиясининг долзарб муаммолари.....	102
Арзиматова И.М., Камбарова Р., Райимова С. Фуқаролик жамияти шароитида эстетик ва бадий маданиятнинг ўрни	105
Асатуллоев И. Эрих Фромм фалсафасида инсон мавжудлигининг фалсафий-антропологик таҳлили	109
Асранова Ф. Шаҳс маданияти ва фаолияти уйғунлиги	112
Атаева Т.К. Олий таълим тизимида талабаларга инглиз тили фанини ўқитишнинг замонавий асослари.....	115
Ахмедов Ж.О. Профессионально-педагогическая компетентность учителя физической культуры.....	118
Ғуломов Н.Ф. Спорт ташкилотлари фаолиятида стратегик режалаштиришни қўллаш: назарий асослар ва жараёнлар.....	121
Jumaqulov Z.P. Sportcha kurash turlarida umumiy va maxsus tayyorgarliklarining shakllantirish usullari.....	124
Зулфихаров И.М. Олий таълим муассасаларда математика фанини ўқитишнинг замонавий педагогик тенденциялари	127
Иброхимов Ф.А. Ахборот майдони ва инсоннинг бегоналашиши муаммоси	130
Имомов Б.Х. Ўзбекистон ва Туркия муносабатларида янгича стратегик ҳамкорлик масалалари	133
Инақов К.Қ. Таълим-тарбия сифатини бошқаришда ҳамкорлик педагогикасининг аҳамияти.....	137
Исманова А.А. Нейролингвистик дастурлаштириш технологиясида ёшларни диний экстремизм ва терроризм мафкурасидан педагогик коррекция қилиш усуллари	140
Карамян М.Х. Социально-психологические детерминанты поведения, связанного со здоровьем	145
Карлыбаева Г.Е. Формирования умений и навыков в будущих учителей физики.....	150
Комилов Ф.О., Шерматова Ф.И. Ўзбекистонда ижтимоий ҳимояга муҳтож болаларни қўллаб-қувватлашда ягона тизимни шакллантириш ва такомиллаштиришнинг долзарб масалалари	152

XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА БОШОҚЛИ (ДОНЛИ) ЭКИНЛАРНИНГ ҲОСИЛДОРЛИГИ, НАРХ-НАВОСИ, ИЧКИ САВДОСИ

Ҳайитов Ж.Ш. *

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон минтақасида етиштирилган бошоқли (донли) экинларнинг ҳосилдорлиги, нарх-навоси ички ва ташқи савдоси ҳақида манбалар асосида илмий мушоҳада юритилади. Минтақада бошоқли экинлар нарх-навосининг муқобил бўлмаганлиги ҳамда уларнинг нархи ички ва ташқи бозорда кўп жиҳатдан ҳосилдорлик даражаси билан боғлиқ бўлганлиги масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: бугдой, арпа, сули, кунжут, зигир, мош, нарх-наво, донли экин, ҳосил, савдо-сотиқ, янги нав, лалми деҳқончилик.

Россия империяси Туркистон ўлкасини мустамлака асоратига туширгунига қадар бошоқли, донли экинлар етиштириш уччала хонликда ҳам асосий ер фондларини эгаллаган эди. Минтақада суғорма ва лалмикор деҳқончилик маданияти соҳасида катта тажриба орттирилган бўлиб, бугдой, арпа, гуруч, жўхори, тарик, мош, сули, зигир, кунжут, нўхат каби ўнлаб турдаги бошоқли ва донли экинлар етиштирилди. Деҳқончилик ишлари асосан анъанавий оддий меҳнат куруллари ҳисобланган: кетмон, белкурак (лапата), паншаха, ўрок, омов, болта қабиларда бажарилган. Меҳнатнинг оғир ва машаққатли қўл меҳнати тури кенг тарқалган бўлиб, ёш болалар ҳам долзарб пайтларда кишлоқ хўжалик ишларига жалб қилинган. Ернинг маҳаллий ўғити ҳисобланган чорва гўнги (навоз-Ж.Х.) ва ўсимлик кул билан унумдорлигини таъминлашга эътибор берилган. Ёғоч омов билан ер ҳайдалиб, баҳор ва кузда, яъни ҳар йили икки бор уруғ тупроққа қадалган.

Россия империяси мустамлака сиёсатида аҳолини Туркистонга кўчириш масаласи муҳим ўрин эгаллаб, ўлкада рус посёлкалари ва кишлоқлари вужудга келиши билан, кўчирилганлар орқали янги техника воситалари ҳам кириб кела бошлади. Рус посёлкаларидаги аҳоли сунъий суғориш маданиятидан мутлақо хабарсиз бўлиб, гуруч ва пахта етиштиришни билмасди, қолаверса, "рус мужиклари"нинг маънавий маданияти ҳам паст эди. Шу сабабли кўчинди аҳоли ўзларига ажратилган 8-10 десятина ерга донли экинлар экишга, чорвачилик хўжалиги учун зарур бўлган ўсимликлар ўстириш билан шуғулланишга ҳаракат қилишган. Ҳукумат ўлкага жойлаштирилган рус деҳқонларидан 2 десятина ерга пахта (суғорма деҳқончилик ҳудудларида-Ш.Х.) ёхуд бугдой (лалмикор ҳудудларида-Ж.Х.) экин мажбуриятини юклаб, ерларнинг қолган қисмига 8 турдаги озик-овқат берадиган сабзавот ва полиз экинлари экиш кўрсатмасини берганди [2]. Рус деҳқонлари бу мажбуриятни ҳамма вақт ҳам бажармасди. Бирок, улар келиши билан деҳқончилик маданиятига янги, нисбатан замонавий техник воситаларни қўллаш ҳам жорий этилди. "Қирғизлар ерга омов (ёғоч) плуг билан ишлов берадилар. Ер бор-йўғи 1.2 вершик чуқурликда ҳайдалади, бу етарли эмас, рус посёлкалари билан қирғиз овуллари ёнма-ён. Руслар

икки гилдиракли темирдан ясалган, отга қўшиладиган "Рус плуги" билан ерни ҳайдайдилар. Плуг ерни 4-5 вершик чуқурликда шудгор қилади. Бундан ташқари улар ўт-ўланни "сенокосилка" билан ўриб, чолғи ўрок ва отга қўшилган мосламалардан фойдаланиб хашакни тўплайдилар. Рус деҳқонлари учун маҳаллий деҳқончилик маданиятини эгаллашларига кўп пайт керак бўлади. Улар сарт (Ўзбек-Ж.Х.) ва қирғиз деҳқонлари билан ёнма-ён яшаб, янги техникани жорий этсалар, 1 десятина ердан 200 пудгача ҳосил олиш мумкин"-деб, маълумот берилади, "Туркистон тўплами"да [2].

Минг йиллар деҳқонларга хизмат қилган "ёғоч омов" ўрнига русларнинг икки гилдиракли, отга қўшиладиган "темир плуги"ни жорий этиш, чолғи ўроқлар билан ўт-ўлан ўришга ўтиш осон кечмади. Биринчидан, бундай меҳнат куруллари бозорга кам кириб, тезда сотилиб кетарди. Иккинчидан, деҳқонларнинг моддий қудрати уларни сотиб олишга ҳамма вақт ҳам етавермасди. Савдогарлар рус плугини XIX аср охирида 16 рублдан кўтарасига сотиб олиб, уларни 40 рублдан 50 рублгача бозорда пуллашган. Давлат хазинаси орқали деҳқонларга бундай плуглар 24 рубль 50 коп.га сотилган [13].

Рус посёлкаларида деҳқончиликда қўлланилган плуг, сеялка, борона қабилар дастлаб маҳаллий, ўзига тўқ деҳқон хўжалиқларига кириб келди. Донбасс плуглари билан бирга хўжалиқларда Эккер, Сакко (Германия, Берлин-Ж.Х.) плуглари Туркистонга келтирилганди. Манбаларда: "Донбасс плугларини қўллаб ишлаб чиқариш орқали Эккер плугларини сиқиб чиқариш зарурлиги, Туркистонда Бирменгем (Англия) кетмонлари бор, нега Туланики йўқ?" деган фикрлар илгари сурилганидан воқиф бўлинади [12].

XIX аср охири-XX аср бошларида донли экинлардан қай миқдорда ҳосил олинганлиги, деҳқончилик техникасидаги ўзгаришлар билан ҳам узвий боғлиқ. Бугдой экинидан олинган ҳосилдорлик Туркистон минтақаси билан Россия империясининг қоратупроқ ва нокоратупроқ зоналарида етиштирилган бугдой билан қиёсий таққосланган.

1908 йил маълумоти бўйича қуйидаги жадвал кўрсаткичларни ёрқинлаштиради [1].

* Ҳайитов Ж.Ш. – БухДУ ўқитувчиси.

№	Минтака номи	Уезд ва губерния	Ўртача ҳосил миқдори (1 десятина ҳисобида)
1.	Туркистон	1. Наманган уезди 2. Марғилон 3. Пишпек 4. Верний 5. Хўжанд 6. Марв	80 пуд 70 пуд 45 пуд 120 дан 180 пудгача 80 пуд 76 пуд
2.	Россия а) коратупрок б) нокоратупрок	1. Полтава губернияси 2. Харьков 3. Черниговский 1. Лифляндия губернияси 2. Курляндия 3. Эстланди	34-37 пуд 53-59 пуд 37 пуд 75-83 пуд 72-80 пуд 93-90 пуд

Юкорида қайд этилган йилда Туркистон генерал-губернаторлигининг Сирдарё вилоятида 2.600.000 пуд донли экинлар етиштирилиб, бу ўртача даражада бўлиб, Фарғона, Сирдарё, Каспийорти, Самарканд вилоятларида 1908 йилда донли экинларга караганда олма, нок (нокнинг 115 нави бор эди-Ж.Х.) кароли, абрикосдан юкори ҳосил олинган [1].

Донли экинларнинг ҳосилдорлиги йиллик об-ҳаво қулай ва ноқулай келишига караб уч даражада белгиланган, яъни паст, ўрта ва юкори, шунингдек, сугорма деҳқончилик ер майдонларида, қоклама деҳқончилик ("сухое земледелие"-Ж.Х.) ва лалмикор худудларда етиштириладиган бугдой ҳосилдорлиги юкори ва пастлиги билан бири-биридан фарқ қилган. Баҳор серёгин, об-ҳаво қулай келиб, ҳосил касалликларга чалинмаса, лалмикор ерлардан юкори даражада ҳосил олинган.

Туркистонда донли экинлар етиштиришда ҳосилдорликни кўтариш, агротехника қондалари асосида, илм-фан ютуқларига таянган ҳолда фаолият юритиш мақсадларини кўзлаб "махаллий ва давлат деҳқончилик мулклари" идораси томонидан "қишлоқ хўжалик мактаблари", "гидротехниклар мактаби", "деҳқончиликни бошқарув мактаби", "боғбонлар мактаби" кабилар ташкил этилган. Ушбу мактабларда таҳсил олаётганлар минтақадаги об-ҳаво ўзгаришлари, тупрок таркиби, янги мева ва ўсимликларни иклимлаштириш тажрибаси, янги навларни чатиштириш, пайвандлаш орқали кўпайтириш кабиларни урганганлар.

Манбаларда ушбу мактабларга эътибор қаратиш зарурлиги алоҳида таъкидланади. "Айрим деҳқончилик мактаблари талабга жавоб бермайди. Пишпек (Еттисув вилояти-Ж.Х.) деҳқончилик мактаби Тошкентдан 500 чақирим узоқликда жойлашган. Копаль мактаби эса 1300 чақирим узоқ масофада. Еттисув мактабларига ҳукумат аъзолари,

агрономларни қатнаши (бориб-келиши) мураккабликлар туғдиради. Ўқув даргоҳлари устидан назорат қилиш, канцелярия ишлари, расмий ҳужжатлар юритиш кўп вақт олмоқда. Еттисув вилоятларидаги "қишлоқ хўжалик мактаблари"га бир бор агроном А.И.Шахназаров, 2 марта С.В.Понятовскийлар бордилар. Маълумотлар шунинг кўрсатадики, ўқув бинолари таъмирланмаган, улар ярим хароба ҳолда ёхуд уларни таъмирлаш керак, ёхуд янги биноларни улар ихтиёрига бериш зарур. Князь В.И.Масальский бу каби мактабларни текшириб, уларни сақлаб қолиш зарур деган қарорга келди"-деб ёзганди "Туркистон тўплами", 1908 йилда [19].

Бошоқли экинлар ҳосилдорлиги билан боғлиқ жиҳатлар ўрганилар экан, А.Шахназаров бугдой экинлар 1 таноб ердан 20 пуд (яхши), 15 пуд (ўрта), 10 пуд (паст) ҳосил олинади. Лалмикор ерларни 1 деятинасидан кам ҳолларда 60 пуд, ўртача 45-50 пуд ҳосил олинади"-деб ёзади [18].

Бугдойнинг "Қизил бугдой", "Ок бугдой", "Саримағиз" ва янги навларининг ҳосилдорлиги доимо бир хил бўлмай, лалмикор ерларда "Турбат" навидан 1 десятина ердан ўртача-25 пуд, "Чимкент" навидан-20 пуд, "Саримағиз" навидан-33 пуд, "Нари қизил" навидан-39 пуд миқдорида ҳосил олинган [12]. 1906-1907-йилларда Туркистон генерал-губернаторлигининг Сирдарё, Самарканд ва Фарғона вилоятларида бугдой ҳосилдорлиги турлича бўлган. 1907 йилда лалмикор ерларнинг 301.130 десятина майдонига бугдой экилиб, 1 десятина ердан 16 пуддан 80 пудгача бугдой ҳосили олинган, ўртача ҳосилдорлик 40 пудни ташкил этган [15].

1906 йил маълумотича, юкорида қайд этилган уч вилоят бўйича аҳоли сонини, йиғиштирилган бугдой ва унинг аҳоли жон бошига тақсироти куйидаги жадвалда акс эттирилди [15].

т/р	Вилоят номи	Аҳоли сони	Йиғилган бугдой кг. ҳисобида	Аҳоли жон бошига
1.	Сирдарё вилояти	1.667.468	29.201.520	15,9 кг.
2.	Самарканд вилояти	1.039.000	11.175.000	11,00 кг.
3.	Фарғона вилояти	1.800.000	24.000.000	13,3 кг.

	Жаъми:	4.506.468	64.376.520	14,3 кг.
--	--------	-----------	------------	----------

Ҳосил яхши бўлган йилларда бошоқли янги экин навларидан рус посёлкаларидаги дехқонлар 100-120 пудгача ҳосил олганлар. Шунингдек, маккажўхори ҳосилдорлиги 100-120 пудгача кўтарилган [18]. XX аср бошларида Тошкент уездида 1 десятина ердан юқори 100-120 пуд, ўртача 50-60 пуд, куйи-30-40 пуд бугдой ҳосили олинган. Яхши ўғитлаиб унумдорлиги юқори бўлган ердан 1- йил -120 пуд, 2- йил-90 пуд, 3- йил-60 пуд, 4-йил-40 пуд ҳосил олинган.

Тажриба синов участкасида суғориладиган ерлардан 6 йил давомида бир десятинадан ўртача 81 пуд 10 ф., суғорилмайдиган ер майдонидан 65 пуд, Чимкентда бугдой экиладиган ерлардан ўртача ҳар йили 60 пуд бугдой ҳосили олинган [20]. "Туркистон кишлок хўжалиги жамияти"нинг "Қоклама дехқончилиги" ("Сухое земледелие"-Ж.Х.) бўлими, ҳар йили баҳорда ва кузда экиладиган бугдой навларини саралаб берган. Айниқса, лалмикор дехқончилиги учун сараланган бугдой уруғи жавдар (рож, қора бугдой-Ж.Х.)нинг ҳосилдорлиги баланд бўлган. Масалан 1907 ва 1908 йилларда суғориладиган ва суғорилмайдиган ерлардан юқори ҳосил олиниб, 1909 йил эса бугдой эккан дехқонлар учун омадсиз келди [9,4]. Ҳосилдорликни ошириш учун бугдой экилган майдонларга гўнг эмас, селитра ва суперфосфат солиш аҳамиятли бўлиб, гуруч етиштиришда киш ва баҳор фаслларида 1 десятина ерга 2000-4000 пуд (60-120 ароба-Ж.Х.) гўнг солиш орқали юқори натижага эришилган [9; 11.4; 5].

Бошоқли экинлардан 1 десятинадан арпа ҳосилдорлиги ўртача 45-60 пудни, гуруч (шоли)ники юқори ҳосил йиғиштирилган даврда - 160 пудгача, ўртача 60-80 пудни, зигир (лен) ва кунжутники 1 танобдан 12-15 пудни ташкил этган [3,18]. Туркистонда пахта ёғи кенг истеъмолга киргунга қадар кунжут ёғи тарқалган бўлиб, унинг янги, "Индоқ" навининг 1 танобидан 8-10 пуд ҳосил олинган. Жавдар экини рус посёлка ва кишлокларида кенг тарқалган бўлиб, 1907 йилда Черняев посёлкаси дехқонлари 1 десятинадан 150 пудгача, 1908 йилда ўртача 60 пудгача ҳосил олганлар [20]. 1908 йил донли экинлардан об-хаво қулай келиб, юқори ҳосил олинди. Тошкент уездида 1 десятина ердан 150 пудгача, ўртача 70-80 пуд бугдой олинди, Анжар, Булат, Антиновка каби волостларда, Ангрен ва Чирчиқ туманларида ҳосилдорлик баланд бўлиб, ҳатто, 1 десятина гуруч майдонидан 250-300 пудгача ҳосил олинган. Полтава тажриба станциясида яратилган "Харьков", "Туркия кизил" навлари экилган майдонлардан ҳосилдорлик 1 десятина ҳисобида 120-150-пудгача етди. [16,17]. 1908 йилда арпа ва сулининг 1 десятина ердаги ҳосилдорлиги ўртача 60-70 пудни, маккажўхори ҳам тахминан шу даражани ташкил этди. Бироқ, пахта ҳосилдорлиги ўртачадан ҳам паст бўлиб, 1 десятина ердан ўртача 25-30 пуддан ошмади. Бу эса бир қатор омиллар билан боғлиқ бўлиб:

а) пахта уруғи ёғингарчилик туфайли ерга кеч кадалди,

б) пахтакор дехқонларга ўз вақтида кредит (ссуда) берилмади,

в) гармсель (иссик шамол-Ж.Х.) ҳосилни катта қисмини йўқотди,

г) 1908 йил 27 сентябрда кучли ёмғир (жала) ёғиб, об-хаво кескин совиб, ер музлади. Ўша йили пахта толасининг 1 ботмони (11 пуд-Ж.Х.) 30-31 рублга баҳоланди [17].

Минтақада бошоқли экинларнинг нарх-наво си муқобил бўлмай, йиллар давомида ўзгариб турган. Ички ва ташқи бозорда бугдой нархи кўп жиҳатдан ҳосилдорлик даражаси билан боғлиқ бўлган. 1884 йилда лалмикор ерларда етиштирилган бугдойнинг нархи 1 ботмон ўлчовида (ботмон 8, 10, 11 пуд каби турли рақамларда ифодаланиб, XIX аср охирида 8 пудни ташкил этган-Ж.Х.) 9; 10,12 танга (танга рус пулида 12 коп.-Ж.Х.); суғорилган ерлардан олинган бугдой нархи 8-10 танга; 1885 йилда-15 танга, 1886 йилда-17 танга, Бухоро амирлиги ҳудудида-30 танга, 1887 йил баҳоридан 38 тангагача кўтарилган. 1887 йилда нарх-наво бироз пасайиб, 1 ботмон бугдой нархи 25 танга, Жиззах бозоридан 19-20 танга баҳоланган [12]. Бугдойни ун қилиб сотиш учун Тошкент, Фарғона ва Самарқандда йирик тегирмонлар бўлиб, Самарқанддаги 3 та катта тегирмон бир суткада 2000 пудгача бугдойдан ун тортиш қувватига эга бўлган. Туркистон бугдойи Каспийорти вилояти орқали Кавказ ва Россиянинг Европа қисмига ҳам сотиларди. 1893 йилда Россия Европаси қисмидаги очарчилик даврида 600 минг пуд бугдойнинг ҳар бир пуди 70 копдан сотилди. 1894 йилда Кавказда бугдойдан юқори ҳосил олиниб, бир қисми Туркистонга экспорт қилинди. 1907 йилда Туркистондан Россия марказига ҳар бир пуди 85-90 копдан катта миқдорда бугдой юборилган [15;12;31]. XX аср бошларида Кавказ ва Туркистон тегирмончилари рақобатга киришиб, Самарқанддаги тегирмон эгалари ҳар бир тегирмоннинг бир суткада бугдойдан ун тортиш қувватини 4000 пудгача етказдилар. Ун ҳолатида сотилган бугдой маҳсулотининг бир ботмони бозорда 38-40 тангада сотиларди [12;15].

XIX аср охири-XX аср бошларида Фарғона вилоятининг Маргилон уездида 1 пуд бугдой- 63 копдан 80 копгача, арпа 63 коп., жўхори-64 коп, гуруч-40 коп, зигир-50 коп. жавдар-57 коп; кунжут-85 коп; мош-20 коп баҳоланган. Пахта нархи бир қадар баланд бўлиб, 99 коп. эди. 1 таноб ердан ҳосилдорлик 8-12 пудни, зигир, кунжут, жавдар, мошдан эса ўртача 4 пудни ташкил этган [16].

Гармсель, ҳашорат босиши, қурғоқчилик, экинларга касаллик тегиши қабилар оқибатида олинган дон маҳсулотларининг миқдори қайта қолгани оқибатида 1 ботмон бугдой нархи фавқуллода кўтарилиб кетган. 1893 йилда дон нархи 20-25 коп.гача кўтарилган. Дон новвойхоналардан бозоргача етиб бормади, йўлдаёқ сотиб юборилган. Маклерлар бозордан ҳайдалган, бугдойни кўтарасига сотиб олган савдогарлар қишда уни

юкори нархларда сотганлар. Бундай шароитда 1 ботмон бугдой нархи 2 рублгача ошган[14].

Туркистонда донли экинлардан олинган ҳосилнинг бир қисми Оренбург орқали Россияга, Каспий орти орқали Кавказга чиқарилган.

Шолининг 1 пуди 40-45 коп. бўлган, 1 пуд шолини курмакдан тозалаш 8-10 коп.га тушган. 1 пуд тозаланган шоли бозорда 70 коп.дан 1 рублгача баҳоланган. XX аср бошларида минтақада ҳар йили ўртача 8 млн. пуд шоли етиштирилиб, шолини курмакдан тозалашда Англиядан келтирилган, ҳар бири 60.000 рубль баҳоланадиган, танаффуссиз ишлайдиган, бир суткада 600-1000 пуд шолини тозалайдиган машиналардан фойдаланилган. Россия империяси Европа қисмига катта миқдорда шоли экспорт қилиниб, 1893 йилда Самарқанд темир йўл вокзалидан 400.000 пуд, Хива хонлигидан 250.000 пуд, Бухородан ҳам тахминан 250.000 пуд шоли юборилганди[3]. Шолининг меҳнати оғир бўлиб, 1 десятинали майдонда шоли етиштириш учун 60 рубль атрофида харажат қилиниб, 1 пуд шоли-50 коп. баҳоланиши деҳқон эҳтиёжларини қондирмасди[3]. Голодная степь (Дашт чўл) темир йўл станциясида 1910 йил 13 декабрь куни 1 пуд бугдой-65-70 коп; арпа -70-75 коп., сули -42-43 коп.; мош-95 коп; кунжут-22 рубль 30 коп., шоли 55 коп, беданинг 100 та боғлами-5 руб. баҳоланган[6].

Бухоро амирлигининг Шарқий Бухоро (ҳозирги Сурхондарё вилояти ва Тожикистон Республикаси-Ж.Х.) ҳудудидаги Дарвоз (1,5 млн.пуд); Кўлоб (4 млн пуд); Болжувон (5 млн.пуд); Қоратегин (4 млн пуд) бекликларида ҳар йили жаъми ўртача 5 млн. пуд бугдой етиштирилиб, шундан 1,5 млн пуди бозорда сотилди. Шарқий Бухоро бугдойи Ҳисор орқали Қарши ва Бухоро бозорларига, Саройдаги пристандан қайиқларда Термиз ва Қаркига сотиш учун олиб кетилган. Бугдой нархи гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб турган. XX аср бошларида куз фаслида Кўлоб ва

Болжувонда 1 ботмон (10 пуд-Ж.Х.) бугдой нархи-35 тангадан 45 тангагача, 1 ботмон арпа нархи 25 тангадан 40 тоннагача (рус пулида 3 руб. 75 коп.дан 6 рублгача-Ж.Х.) баҳоланган. 1905 йилдан бошлаб сарой пристани (Файзиобод пости яқинида-Ж.Х.) орқали қайиқларда катта миқдорда бугдой Термизга жўнатилиб, 1 пуд бугдой 20 коп. тўлаш шarti билан тегишли манзилга етказилган[13]. Шарқий Бухорода бугдойни ун қиладиган тегирмонлар Кўлоб, Саричашма, Саройда бўлиб, бугдой захиралари ердан қазилган махсус ямаларда сақланарди, мавжуд захира бир йилдан кейин бозорга чиқарилган, агар шундай йўл тutilмаса, узок сақланган бугдойдан лой ва тупрок хиди келарди-деб ёзади, Д.Н.Логафет [13]. Туркистонда маҳаллий ва кўчирилган деҳқонлар томонидан етиштирилган донли экинларнинг маҳсулотлари асосан минтақада аҳолиси эҳтиёжларини қоплашга кетарди. Масалан Шарқий Бухорода етиштирилган 14,5 млн.пуд бугдойнинг атиги 1,5 млн пуди ички ва ташқи бозорга чиқарилган. Бир қисм бугдой амирлик хазинасига (800 туя-Ж.Х.) солиқ сифатида юборилса, бир қисмини бек ва амалдорлар тўплаб, маҳаллий бозорда сотиб, ўз даромадларини кўпайтирган[13].

Хуллас, XIX аср охирига қадар Туркистон аҳолисини деҳқончилик маданиятида бошоқли экинлар экиш умумий ер фондларининг 3/1 қисмини ташкил этиб, об-хаво ноқулай келиб, ҳосилсизлик сурункали такрорланган йилларда деҳқонлар XX аср дастлабки ўн йиллигида ҳам ўз ерларининг асосий қисмига бугдой, жавдар (қора бугдой), арпа, сули, шоли каби экинларни экишга мажбур бўлганлар. Ўлкада донли экинларнинг ҳосилдорлиги, нарх-навоси барқарор бўлмаё ўзгариб турган. Ички ва ташқи бозорда Туркистонда етиштирилган бошоқли (донли) экинларга талаб катта бўлган. Бошоқли (донли) экинлар янги навларининг ўлкада иклимлаштирилиши аҳоли хўжалик ҳаётида муҳим роль ўйнади.

АДАБИЁТЛАР

1. Библиография (1908 год в сельскохозяйственном отношении. // Туркестанский сборник. -Том 491. -С. 73-74.
2. Валерикан Правдив. Роль русской колонизации.// Туркестанский сборник. -Том. 436. - С. 129-130.
3. Возделывание риса в Туркестанском крае. // Туркестанский сборник. -Том. 433. - С. 4-9.
4. В сухом земледелии. // Туркестанский сборник.-Том 536. - С. 113-124.
5. Как следует удобрять различная растения. // Туркестанский сборник. -Том 564. - С.189-191.
6. Корреспонденции (Ст.Голодная степь Средне Азиатской жел.дороги). // Туркестанский сборник.-Том 501. - С.175-176.
7. Кондрашов С. Пшеница или хлопок. // Туркестанский сборник.-Том 501. - С.164-167.
8. К вопросу о колонизации Туркестанского края. // Туркестанский сборник. -Том 445. - С. 98-100.
9. Кузикулов И.Қ. XIX аср охири XX аср бошларида Фарғона водийси аҳолисининг миллий таомлари таркибидаги ўзгаришлар ҳақида./ "Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда" мавзуидаги IV Республика илмий-назарий конференция материаллари. Фарғона-2017. - Б. 94-97.
10. Ланский А. К статье богарное хлебопашество (в ноябрьской книжке Туркестанского сельского хозяйство).// Туркестанский сборник. -Том 500. - С. 30-32.
11. Хлопчатник. // Туркестанский сборник.-Том 441. - С. 3-5.
12. Логофет Д.Н. Хлебная торговля и запасы Восточной Бухары.//Туркестанский сборник. -Том 417. -С. 105-107.
13. О хлебом вопросе. // Туркестанский сборник.-Том 437. - С. 137-139
14. О производстве хлебов в Туркестан. // Туркестанский сборник.-Том 500. - С. 84-86.
15. Розов А. На пути. // Туркестанский сборник.-Том 451. - С. 36-43.